

Realizacja idei miasta-ogrodu w Stargardzie w latach 20. XX w.¹

Alicja Cykalewicz-Tymbarska

Szczecin

alicja.tymbarska@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8163-6574>

Abstrakt

W latach 20. XX w. Stargard zmagał się z katastrofalnym deficytem mieszkaniowym. Rozwiązaniem problemu było założenie na zachodnich przedmieściach miasta trzech osiedli mieszkaniowych – Osiedla Miejskiego (*Städtische Siedlung*), Osiedla Pracowników Kolei (*Eisenbahner Wohnkolonie*) oraz Osiedla Spółdzielni (*Gemeinnützigen Kleinsiedlungs-Genossenschaft*). Założenia te oparte zostały na idei miasta-ogrodu, której źródłem było *garden city* Ebenezera Howarda. W ujęciu niemieckich reformatorów z okresu wilhelmińskiego *Gartenstadt* było sposobem na poprawę sytuacji socjalnej i higienicznej w przeludnionych miastach.

Abstract

In the 1920s Stargard struggled with dire housing crisis. A solution to the problem was to build three neighbourhoods on the western outskirts of the town: the City Neighbourhood (*Städtische Siedlung*), rail workers' neighbourhood (*Eisenbahner Wohnkolonie*) and cooperative neighbourhood (*Gemeinnützigen Kleinsiedlungs-Genossenschaft*). The plans were based on the concept of the garden city developed by Ebenezer Howard. Representatives of the German social renewal movement pursued the idea of the *Gartenstadt* in the Wilhelmine period to offer an alternative to overcrowding and deterioration of cities.

Słowa kluczowe

Miasto-ogród, *Gartenstadt*, osiedle, Stargard

Keywords

garden city, *Gartenstadt*, neighbourhood, Stargard

W obrazie Stargardu, tak jak każdego innego długowiecznego miasta, zapisana jest jego historia. Średniowiecze naszkicowane jest relikdami murów obronnych i siatką ulic starego miasta, wypunktowane bryłami bram miejskich i kościołów. Zielony pierścień plant obramowuje przecięty wstęgą. Iny kształt Stargardu z okresu od lokacji miasta

¹ Artykuł stanowi rozwinięcie tekstu zawartego w aneksie do niepublikowanej rozprawy doktorskiej autorki. Por.: Cykalewicz-Tymbarska A. 2022.

aż po koniec XVIII w. Rok 1846 mocnym pociągnięciem linii kolejowej determinuje dalszy rozwój miasta. XIX w. wyróżnia się szczelną tkanką kwartałów, rozległą połącją warsztatów kolejowych i bastionem Czerwonych Koszar. Kolejne dzielnice krystalizują się wzdłuż rozchodzących się promieniście dróg wylotowych. Pomiędzy koszarami a betonowym masywem Osiedla Zachód rozkwita plama założonego w latach 20. XX w. miasta-ogrodu. Celem niniejszego artykułu jest odczytanie historii tego właśnie fragmentu miasta.

Począwszy od połowy XIX w. Stargard rozwijał się bardzo dynamicznie, podwajając w przeciągu niespełna 50 lat liczbę ludności. W znacznym stopniu przyczynił się do tego rozwój sieci kolejowej w Prowincji Pomorze. Ze względu na swoje położenie był predystynowany do przyjęcia roli węzła komunikacyjnego. Przekładało się to na jego atrakcyjność dla rozwijającego się przemysłu. W 1859 r. uruchomiono Warsztaty Remontowe Urządzeń Kolejowych (*Eisenbahnausbesserungswerkes Stargard*). Napływ ludności wiejskiej do ośrodków przemysłowych spowodował na przełomie XIX i XX w. przeludnienie większości dużych miast, jednak w przypadku Stargardu głód mieszkaniowy był szczególnie odczuwalny. Pierwsze lata XX w. nie przyniosły znaczących inwestycji mieszkaniowych, a w czasie I wojny światowej ruch budowlany niemal zamarł. Wraz z napływem przesiedleńców ze wschodnich prowincji Prus sytuacja dramatycznie się pogorszyła. Podejmowane przez magistrat kroki zmierzające do zażegnania kryzysu opisał szczegółowo w 1927 r. miejski radca budowlany Paul Schröer². Dzięki jego relacji możemy dziś odtworzyć historię powstania stargardzkiego miasta-ogrodu. Zanim jednak władze Stargardu zdecydowały się stworzyć nową dzielnicę mieszkaniową, podjęte zostały działania doraźne, polegające na wydzielaniu nowych mieszkań z większych lokali oraz wznoszeniu baraków mieszkalnych. Z wycieńzeń radcy Schröera wynika, że do wiosny 1920 r. włącznie magistrat wydzielił w ten sposób około 300 mieszkań oraz zbudował ponad 150 mieszkań w barakach. Dla kolejnych 160 rodzin tego typu budynki utworzyła administracja kolei. Równocześnie urzędnicy miejscy pracowali nad projektem nowego osiedla sięgając przy tym do idei miasta-ogrodu – (*Gartenstadt*), która na początku wieku odmieniła niemieckie wyobrażenie o budownictwie mieszkaniowym. Niemieckie *Gartenstadt* wzorowane było na angielskiej idei *garden city*, której twórcą był Ebenezer Howard, autor wydanej w roku 1898 książki *To-morrow: a Peaceful Path to Real Reform*³. Idea Howarda była futurystyczno-nostalgiczną odpowiedzią na powszechną krytykę warunków społecznych i sanitarnych panujących w XIX-wiecznym mieście. Howard zakładał wytworzenie nowej formy osadnictwa, jaką miało być miasto-ogród, pozbawione wad połączenie miasta i wsi. Miasto-ogród miało stanowić samodzielny organizm przeznaczony dla trzydziestu dwóch tysięcy mieszkańców, otoczony pasem terenów rolniczych. Schemat układu przestrzennego osiedla oparty był na koncentrycznych kręgach. W centrum znajdować się miał rozległy park z budynkami

² Schröer 1927, 31–44.

³ Drugie wydanie ukazało się w roku 1902 pod zmienionym tytułem *Garden Cities of To-morrow*, pod którym ta pozycja stała się powszechnie znana. W języku polskim książka Howarda ukazała się dopiero w 2009 r. pod tytułem *Miasta-ogrody przyszłości* w wydaniu krytycznym poprzedzonym książką Adama Czyżewskiego *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*.

użyteczności publicznej. Kolejny krąg tworzyć miały otoczone ogrodami domy mieszkalne oddzielone od strefy produkcyjnej centralną Piątą Aleją i leżącymi na niej instytucjami publicznymi. Całość założenia otaczać miała linia kolejowa obsługująca przemysł i leżące poza nią farmy. Należy przy tym zaznaczyć, że Ebenezer Howard nie był architektem ani urbanistą, a jedynie skromnym urzędnikiem. Schematu miasta-ogrodu nie należy więc traktować jako projektu, analogicznie do planów renesansowego miasta idealnego, a jedynie jako graficzną prezentację założeń funkcjonalnych.

Angielska idea *garden city* została zaadaptowana do warunków niemieckich przez architektów i reformatorów związanych z ruchem nowoczesnym w architekturze i kulturze okresu wilhelmińskiego⁴. W ich ujęciu budowa miast-ogrodów miała na celu przede wszystkim poprawę warunków bytowych niższych warstw społecznych. W przeciwieństwie do idei Howarda nie oznaczało to jednak dążenia do zrównania klas społecznych, których hierarchia stanowiła podstawę porządku społecznego Niemiec. W strukturze osiedli zakładanych zgodnie z ideą *Gartenstadt* hierarchia społeczna przyszłych mieszkańców była zazwyczaj bardzo czytelna. Wraz ze wzrostem pozycji społecznej domy stawały się większe, zabudowa wielorodzinna i szeregowa ustępowała bliźniaczej, a ostatecznie wolnostojącym willom i *Landhausom*⁵. Pod względem kompozycyjnym i formalnym teoretyczne założenia miast-ogrodów w dużym stopniu pokrywały się z powszechną praktyką budowy osiedli robotniczych i podmiejskich kolonii rozpowszechnioną w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. Samodzielne osiedla zaplanowane zgodnie z ideą *Gartenstadt* powstawały przeważnie jako zakładane na surowym pniu osiedla robotnicze przy fabrykach, kopalniach i dużych zakładach pracy. W przypadku zakładania nowych dzielnic mieszkaniowych i ogrodowych przedmieść (*Gartenvorstadt*), układy miast-ogrodów stanowiły często jedynie fragmenty wpisane w regularną tkankę miejską, nie rozwijające pełnego programu socjalnego⁶.

Do modelowych przykładów niemieckich miast-ogrodów należy przede wszystkim osiedle robotnicze Hellerau koło Drezna, wybudowane przez Karla Schmidta jako nowa siedziba *Deutsche Werkstätten für Handwerkskunst*. Decyzję o budowie osiedla podjęto w 1906 r., a stanowisko głównego projektanta powierzone zostało Richardowi Riemerschmidowi. Nad przebiegiem prac i jakością projektów czuwała komisja, w której oprócz Riemerschmida, zasiadali między innymi najślynniejsi architekci-reformatorzy epoki: Hermann Muthesius, Theodor Fischer i Hans Poelzig. Większość zabudowy miasta-ogrodu została zrealizowana w latach 1909–1912. Na początku XX w. w Zagłębiu Ruhry założonych zostało kilkadziesiąt osiedli robotniczych posiadających cechy

⁴ Pojęcie okresu wilhelmińskiego stosowane jest w literaturze dla określenia okresu pomiędzy 1885 a 1918 r. Rafał Makala zawąził to pojęcie do lat 1888–1918, wiążąc symboliczny początek epoki z „rokiem trzech cesarzy” – rokiem, w którym zakończyło się panowanie Wilhelma I, a po trzymiesięcznym panowaniu Fryderyka III władzę objął Wilhelm II. Por. Posener 1979; Makala 2015.

⁵ W odniesieniu do architektury wilhelmińskiej termin *Landhaus* jest stosowany dla określenia nowego typu domu dla wyższej klasy średniej, o cechach odbiegających od tradycyjnej formy willi, m.in. pozbawionego mieszkalnych suterren, powiązanego ściśle z ogrodem, odpowiadającego na indywidualne potrzeby mieszkańców. Termin ten rozpowszechniony został m.in. dzięki publikacjom Hermanna Muthesiusa, którego bogato ilustrowane albumy poświęcone tej formie domów prezentowały realizacje o bardzo różnorodnych cechach stylowych. Por. Muthesius, 1904–1905; Muthesius, 1905; Muthesius, 1907; Łakomy 2011; Makala 2011.

⁶ Więcej na temat niemieckiego ruchu miast-ogrodów por. Harris 2012.

miast-ogrodów. Do najbardziej znanych należą te budowane dla pracowników kopalń i zakładów przemysłowych związanej z *Deutscher Werkbund* firmy Friedrich Krupp AG⁷. Pierwszym z nich było założone w 1903 r. osiedle *Margarethensiedlung* w Rheinhausen-Hochemmerich w Duisburgu, zaprojektowane przez architekta Roberta Schmohla. Równocześnie założone zostało osiedle *Bliersheim*, zbudowane w latach 1903–1910 dla kadry kierowniczej hut należących do koncernu. W podobnym czasie powstały również osiedla *Gartenstadt Hüttenau* (1911–1917) projektu Geoga Metzendorfa oraz *Dahlhauser Heide* (1907–1915). Najbardziej znanym osiedlem firmy Friedrich Krupp AG jest jednak niewątpliwie *Gartenstadt Margarethenhöhe* w Essen. Ambitny plan niezależnej jednostki miasta-ogrodu z pełną infrastrukturą społeczną i usługową, oferującej ponad 1500 mieszkań przeznaczonych nie tylko dla pracowników firmy Krupp, ale również dla niezamożnych mieszkańców Essen, zaprojektowany został przez Geoga Metzendorfa, a jego realizacja trwała od 1909 do 1938 r.

Idea miasta-ogrodu została szeroko rozpropagowana dzięki działaniom Niemieckiego Towarzystwa Miast-Ogrodów (*Deutsche Gartenstadt-Gesellschaft*) założonego w 1902 r. pod przewodnictwem braci Bernharda i Paula Kampffmeyerów oraz licznym publikacjom prezentującym zrealizowane już osiedla. Do publikacji tych należały między innymi: *Kleinhaus und Kleinsiedlung* Hermanna Muthesiusa⁸ oraz *Kleinwohnungs-Bauten und Siedlungen* Geoga Metzendorfa⁹. Niewątpliwie idea ta była również znana urzędnikom stargardzkiego magistratu. Decydując się na oparcie projektów nowych osiedli mieszkaniowych na idei miasta-ogrodu Stargard dołączył do wąskiego grona pomorskich miast, w których zastosowano w praktyce to reformatorskie rozwiązanie. Prekursorem w tym względzie był Szczecin, w którym już w 1907 r. zdecydowano o budowie zachodnich przedmieść mieszkaniowych jako rozległego miasta-ogrodu. Modelem przykładem wdrożenia tej idei jest pochodzące z lat 1912–1914 szczecińskie osiedle *Ackermanshöhe*¹⁰. Do realizacji tego przedsięwzięcia magistrat Szczecina powołał nowo utworzoną spółdzielnię budowlaną *Allgemeine Baugenossenschaft Stettin m.b.H.*, a do projektowania poszczególnych budynków w zespole zaproszeni zostali uznani architekci: Hermann Muthesius, Ernst Müller, Richard Brodersen i Eugen Wechselmann, z którymi współpracowali lokalni projektanci: Paul Giese, Rudolph Gille i Adolph Dahl. Drugim wartym odnotowania przykładem jest rozpoczęte w roku 1918 podkaszalińskie osiedle *Gartenheimsiedlung*.

Wiosną 1920 r. rozpoczęta została budowa Osiedla Miejskiego w Stargardzie, *Städtische Siedlung*, położonego na zachód od ul. Zwycięzców (*Grenadierstrasse*) i na południe od drogi wiodącej w kierunku Kunowa, obecnych ul. 11. Listopada i al. Żołnierza (*Moltkestrasse*). Wobec dotkliwego braku materiałów budowlanych, w pierwszym okresie domy mieszkalne wznoszono z niewypalanej cegły formowanej na placu budowy,

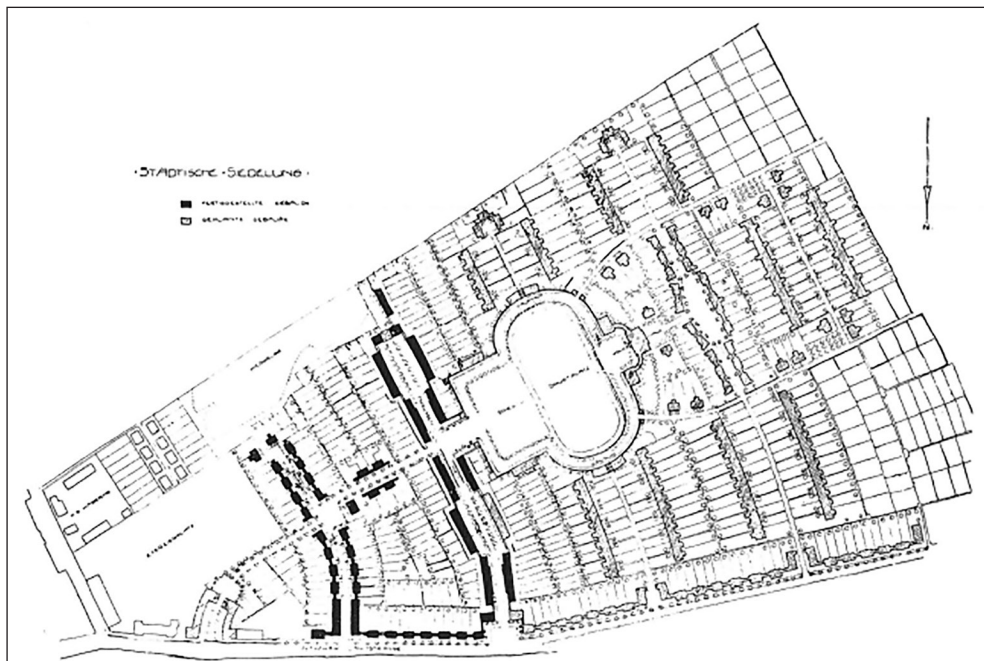
⁷ Organizacja *Deutscher Werkbund*, zrzeszająca czołowych przedstawicieli świata sztuki, przemysłu oraz działaczy społecznych Niemiec utworzona została w 1907 r. Jej członkami byli zarówno założyciel firmy Krupp AG, Friedrich Krupp, jak i jej etatowy architekt Georg Metzendorf. Por. Campbell 1978; Petsch 1980; Posener 1980.

⁸ Muthesius 1918.

⁹ Metzendorf 1920.

¹⁰ Por. Makala 2011; Kozińska 2015.

co w deszczowym 1920 r. stanowiło wielkie wyzwanie organizacyjne. Radca Schröer przypisywał powodzenie tego trudnego przedsięwzięcia talentowi artystycznemu i zaangażowaniu inżyniera Brugmanna, nie określając jednak jednoznacznie czy był on autorem projektu osiedla¹¹. Zgodnie z danymi przytoczonymi przez radcę, w pierwszym roku budowy wzniesiono 118 z planowanych 200 mieszkań. Domy miały w większości formę bliźniaków łączonych obiektami gospodarczymi. Mieszkania składały się z obszernej kuchni mieszkalnej (*Wohnküche*) ze zmywalnią (*Spülküche*) i dwóch lub trzech pokoi. W kolejnym roku wybudowano 64 mieszkania, głównie w małych domach mieszkalnych. Wówczas zmodyfikowano także ich rozkład. Kuchnia została zmniejszona, a zyskaną powierzchnię przeznaczono na dodatkowy pokój, często będący do wynajęcia. W 1921 r. pierwotny plan osiedla został zmodyfikowany w związku z zamiarem budowy szkoły, która miała się stać centralnym punktem całego założenia (ryc. 1). Główną oś komunikacyjną założenia *Städtische Siedlung* tworzyła ul. Kościuszki (*Preussen Weg*). Jej nadrzędną rolę w kompozycji podkreślały zadrzewienia oraz uskoki zabudowy. W środkowej części przecinała ją prostopadle ul. Szkolna (*Deutscher Weg*), wygięta łukiem w kierunku północno-wschodnim. Na oś ul. Szkolnej nanizane zostały elementy kompozycyjne kształtujące malowniczy charakter osiedla: plac-wiatrak na skrzyżowaniu z ul. Dąbrowskiego (*Pommern Weg*) oraz układ sprzężonych wnętrz placów sportowych, który miał zostać zamknięty budynkiem szkoły. Za nią zaplano-

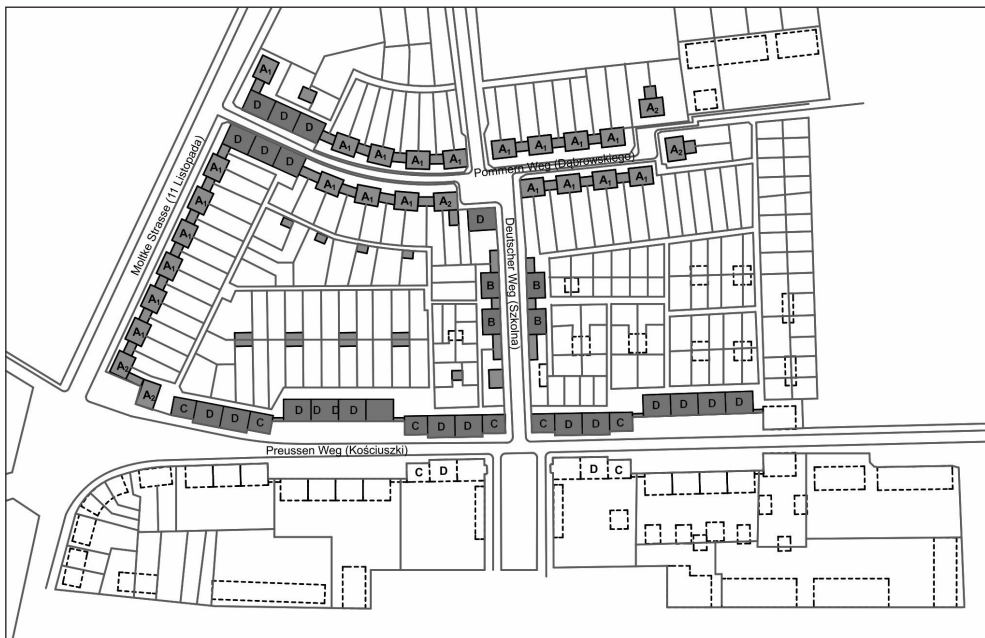

Ryc. 1. Plan *Städtische Siedlung* w Stargardzie z 1921 r. Wg Schröer 1927, ryc. 27

¹¹ Schröer 1927. Kaziemiera Kalita-Skwirzyńska jako autorów *Städtische Siedlung* wymienia Schrödera i Brugmanna. Por. Kalita-Skwirzyńska 1991.

wano rozległy zespół zabudowy mieszkaniowej usytuowanej wzdłuż równoległych, lekko łukowych ulic, zamkniętych od strony południowej niewielkimi dziedzińcami. Na przedłużeniu placów sportowych ulice miały mieć swobodniejszy układ, w który zamierzano wpisać domy jednorodzinne i wrzecionowaty w kształcie plac. Wzdłuż ulicy planowano kontynuować zabudowę łańcuchową zastosowaną w pierwszym etapie budowy osiedla. Decyzja o zlokalizowaniu budynku szkoły bliżej centrum osiedla spowodowała znaczne zmiany w projekcie całego założenia. Autorami koncepcji szkoły byli dwaj następcy Brugmanna: rządowy mistrz budowlany Neumann oraz miejski mistrz budownictwa Nax. Szkołę otwarto uroczystie w 1927 r. Nie została zrealizowana duża część osiedla zaplanowana na zachód od placów sportowych, a pozostała część uległa modyfikacji. Do 1939 r. osiedle miejskie uzyskało swój ostateczny kształt.

Podobnie jak w ogrodowych przedmieściach Szczecina, podstawową formą zabudowy wykorzystaną przez budowniczych Osiedla Miejskiego w Stargardzie były małe domy mieszkalne (*Kleinhaus*). Domy zbudowane w latach 1920–1923 oparte były na projektach typowych, obejmujących łącznie zaledwie cztery rodzaje segmentów (ryc. 2). Jako pierwsze powstały dwukondygnacyjne domy bliźniacze przy ul. 11. Listopada oraz ul. Dąbrowskiego. Domy łączone były w łańcuchy niższymi obiektami gospodarczymi lub inwentarskimi (*Stall*). W zależności od ich lokalizacji, dostawianych od szczytu lub do tylnej elewacji budynku, występowały dwa podtypy segmentów (A_1 i A_2), różniące się nieznacznie układem pomieszczeń pomocniczych, ale o jednakowym programie funkcjonalnym. Wejście do domu znajdowało się w elewacji szczytowej. W segmentach typu A_1 ganek wejściowy z podcieniem stanowił część obiektu gospodarczego.

Ryc. 2. Małe domy mieszkalne na Osiedlu Miejskim (*Städtische Siedlung*) w Stargardzie, projekt: Schröer i Brugmann, lata 1920–1923, typy segmentów. Oprac. A. Cykalewicz-Tymbarska

Sień wejściowa prowadziła do rozległego pomieszczenia zajmującego cały front domu, łączącego funkcję kuchni mieszkalnej (*Wohnküche*) i sieni mieszkalnej. W tylnym trakcie znajdowała się pojedyncza izba (*Stube*) oraz umywalnia (*Spüll*). Toalety znajdowały się w budynku gospodarczym i dostępne były wyłącznie z podcienia wejściowego (segmenty typu A_1) lub podcienia gospodarczego dostępnego poprzez umywalnię (segmenty typu A_2). Na piętrach obu podtypów segmentów znajdowały się dwie duże izby i jedna mniejsza (*Kammer*). Domy typu B, C i D rozwiązane zostały jako budynki czterorodzinne o różnej wielkości mieszkań i lokalizacji klatki schodowej. Domy typu B wzniesione zostały przy ul. Szkolnej. Czterorodzinne segmenty, podobnie jak domy bliźniacze, połączone zostały w łańcuchy za pomocą niższych obiektów gospodarczych. W budynkach gospodarczych w osi symetrii układu przebito łukowate przejścia bramne. Klatka schodowa zlokalizowana została przy tylnej elewacji. Mieszkania składały się z dużej izby od frontu oraz kuchni mieszkalnej i umywalni od tyłu. Z niej wydzielone było WC. Zabudowa przy ul. Kościuszki składała się z bloków, z których każdy złożony był z czterech segmentów. W tych przysuniętych do ulicy zastosowano układ segmentów C-D-D-C. W cofniętych od ulicy, tworzących dziedzińce przejazdowe, wykorzystano wyłącznie segmenty typu D. Bloki połączone zostały łukowymi bramami domykającymi wnętrza dziedzińców. Segmenty typu C miały układ funkcjonalny zbliżony do typu B, jednak klatkę schodową ulokowano w nich przy ścianie frontowej. Segmenty typu D były większe i miały głębszy trakt. Klatki schodowe ze spocznikami o nieregularnym kształcie znajdowały się przy tylnej elewacji. Mieszkania posiadały dwie izby frontowe oraz kuchnie mieszkalne, umywalnie i WC.

Ryc. 3. Małe domy mieszkalne na Osiedlu Miejskim (*Städtische Siedlung*) w Stargardzie, projekt: Schröer i Brugmann, lata 1920–1923, schematy elewacji. Oprac. A. Cykalewicz-Tymbarska

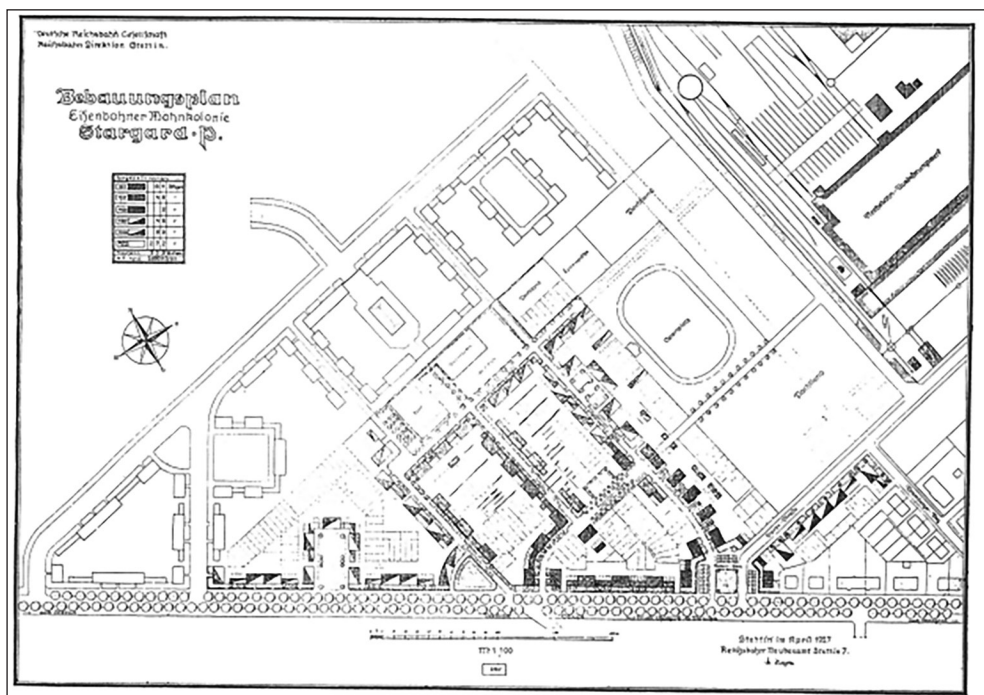
Małe domy mieszkalne na Osiedlu Miejskim w Stargardzie zaprojektowane zostały jako zwarte, dwukondygnacyjne bryły przykryte dachami kopertowymi. Płaszczyznę dachów urozmaicały lukarny w formie wolicz oczu z wygiętą dolną linią. Na wyprawione gładkim tynkiem elewacje nałożono detal architektoniczny w postaci siatki utworzonej przez płaskie, chropowato tynkowane gzymsy pod oknami górnego piętra oraz pionowe pasy flankujące piony klatek schodowych i niektóre osie okienne. Pola pomiędzy pionowymi pasami wypełnione zostały stylizowanymi motywami roślinnych luków. Okna i drzwi ujęte zostały w tynkowane opaski (ryc. 3).

Równoległe z realizacją pierwszego i drugiego etapu Osiedla Miejskiego, na działce położonej na północ od ul. Szczecińskiej (*Stettinerstrasse*) spółdzielnia *Gemeinnützigen Kleinsiedlungs-Genossenschaft* rozpoczęła budowę niewielkiego zespołu domów, głównie w zabudowie bliźniaczej (ryc. 4). Kompozycja zespołu oparta była na planie litery T. Odchodząca lekkim łukiem od ulic Szczecińskiej i Kaszubskiej (*Danziger Weg*) dochodziła prostopadłe do szerokiego wnętrza ul. Partyzantów (*Posener Weg*), które według projektu miało być od strony wschodniej zamknięte grupą domów ustawionych w półkole. Tej części założenia jednak nie zrealizowano.

Ryc. 4. Plan osiedla *Gemeinnützigen Kleinsiedlungs-Genossenschaft* w Stargardzie. Wg Schröer 1927, ryc. 30

Wkrótce po rozpoczęciu budowy Osiedla Miejskiego decyzję o powstaniu osiedla pracowniczego podjęła również administracja kolei (ryc. 5). W 1923 r. na terenie położonym przy ul. Szczecińskiej, nieco na zachód od Osiedla Miejskiego, rozpoczęto budowę Osiedla Kolejowego (*Eisenbahner Wohnkolonie*) „zgodnie z jednorodnym i wybitnym artystycznie projektem”¹², którego autorem był radca kolejowy dr inż. Nitschke. W latach 1923–1925 wybudowanych zostało 160 mieszkań w formie małych domów mieszkalnych. W 1926 r. decyzją Magistratu podjęto budowę dalszej części osiedla. Do 1927 r. w budowie było kolejnych 130 mieszkań¹³. Układ kompozycyjny osiedla oparty został na prostopadłej siatce obróconej względem ul. Szczecińskiej o 45 stopni. Dało to pretekst do zróżnicowanego ukształtowania nieregularnych placów powstałych na przecięciu ulic. Podstawowym tworzywem architektonicznym były dwukondygnacyjne małe domy mieszkalne z wejściem na osi dłuższego boku łączone parterowymi budynkami gospodarczymi. Dekoracyjnie opracowane szczyty części budynków akcentowały zamknięcia widoków i podkreślały punkty formalnie ważne w kompozycji. Radca kolejowy Nitschke wykorzystał pełną paletę elementów kompozycyjnych charakterystycznych dla niemieckich miast-ogrodów. Na przecięciu Bułgarskiej (*Zoppoter Weg*), Czeskiej (*Gnesener Weg*) i Wileńskiej (*Ostmarken Weg*)

Ryc. 5. Plan osiedla *Eisenbahner Wohnkolonie* w Stargardzie. Wg Schröder 1927, ryc. 30

¹² Schröder 1927.

¹³ Schröder 1927. Dołączony plan zabudowy osiedla z 1927 r. prezentuje nieco odmienne dane. Zgodnie z zamieszczoną na nim tabelą w latach 1923–1925 wykonano 112 domów, w latach 1926–1927 zaledwie 56 domów, na lata 1928–1932 zaplanowane były 362 domy, z czego część zrealizowano w innym układzie, niż wskazywał plan.

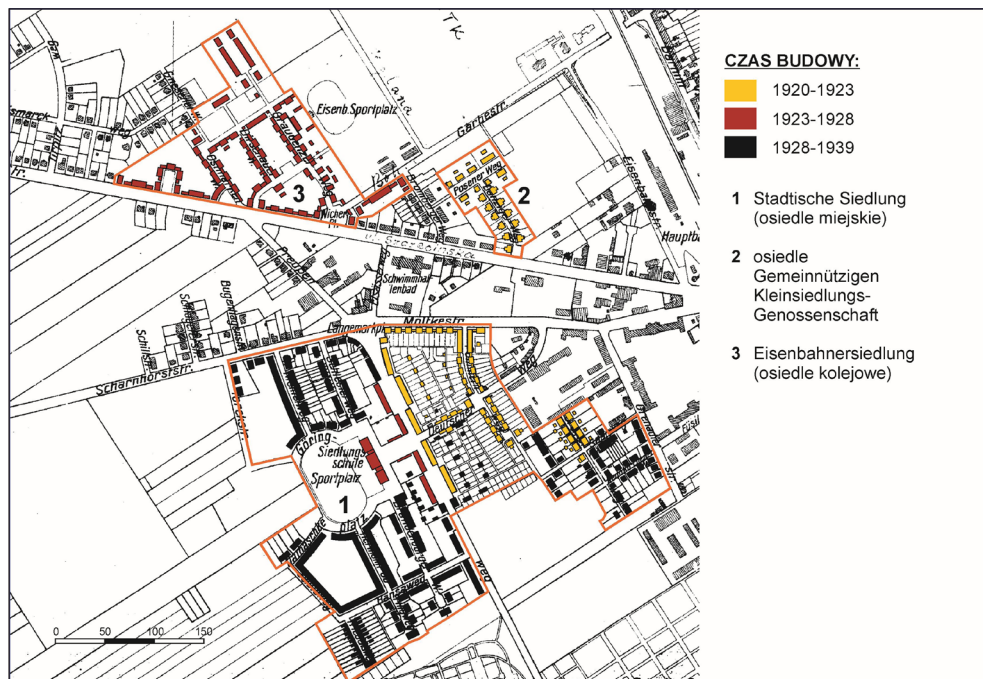
powstał plac-wiatrak. Ostre narożniki ulic dochodzących do ul. Szczecińskiej zostały wygięte w łuki, za których układem podążyła zabudowa. Wzdłuż tej ulicy zaprojektowane zostały w równomiernych odstępach kameralne wnętrza placów o zróżnicowanym kształcie: pl. Lubelski (*Lohse Platz*) tworzący regularny dziedziniec wewnątrz kwartału, trójkątny skwer zamknięty łukiem zabudowy na rogu ul. Wileńskiej oraz wieloboczny pl. Zgody (*Wichert Platz*). Sposób jego ukształtowania, z bramą utworzoną przez rozrzeźbione szczyty domów przy ul. Jugosłowiańskiej (*Graudenzer Weg*), nasuwa nieodparte skojarzenie z zabudową *Giebel Platz* w *Gartenstadt Margarethenhöhe* w Essen, co może świadczyć o celowym, a przy tym twórczym, nawiązaniu do projektu Geoga Metzendorfa (ryc. 6). Od strony północno-wschodniej do osiedla przylegały rozległe tereny sportowe (*Eisenbahn Sportplatz*), na które otwierało się wydłużone wnętrza architektoniczne zielonego skweru przy ul. Bułgarskiej. Pierzeje uliczne komponowane były w oparciu o rytmy złożone z krótkich szeregów zabudowy dwukondygnacyjnej rozdzielanej parterowymi obiektami gospodarczymi. Z dużą starannością zaplanowane zostały zamknięcia osi widokowych ulic. Zgodnie z planem osiedla, przytoczonym przez Schröera, układ *Eisenbahner Wohnkolonie* miał być kontynuowany w podobnej formie na północ i zachód od zrealizowanej części (ryc. 5).

Ryc. 6. Zabudowa przy pl. Zgody (*Wichert Platz*) w Stargardzie. Fot. A. Cykalewicz-Tymbarska, 2016 r.

W latach 30. XX w. układy Osiedla Miejskiego i Osiedla Poczтового zostały powiązane kompozycyjnie osią ul. Wileńskiej i dalej ul. Kościuszki. Na przecięciu al. Żołnierza utworzono nowy plac miejski – *Langemarktplatz*, obecnie pl. Słoneczny. W dzielącym osiedla klinie terenu pomiędzy odcinkiem al. Żołnierza a ul. Szczecińską w 1938 r. zbudowano nowoczesną pływalnię miejską. W latach 40. oraz w okresie powojennym nastąpił dalszy rozwój terenów mieszkaniowych, jednak układy kompozycyjne miast-ogrodów nie były rozwijane. Ryc. 7 przedstawia etapowanie budowy stargardzkich osiedli, nawiązujących do idei miasta-ogrodu.

Ich układy są do dzisiaj dobrze zachowane. Osiedle Miejskie zostało w okresie powojennym rozwinięte od strony południowo-wschodniej regularną siatką ulic bez elementów kompozycyjnych charakterystycznych dla pierwotnego założenia. Z głębszych parceli pomiędzy ul. Dąbrowskiego i ul. Kościuszki wydzielone zostały działki pod nową zabudowę jednorodzinna. Zabudowa osiedla zachowała się w stosunkowo dobrym stanie. Bryły domów i dachy nie zostały zniekształcone. Otwory okienne w więk-

Ryc. 7. Etapy budowy osiedli w zachodniej części Stargardu. Oprac. A. Cykalewicz-Tymbarska

szości obiektów nie uległy zmianie. Część budynków została w wyniku prowadzonych prac termomodernizacyjnych pozbawiona detalu architektonicznego. W przeciągu parunastu ostatnich lat obserwuje się jednak sukcesywne przywracanie oryginalnego wystroju elewacji i próby przywrócenia pierwotnej kolorystyki. Osiedle Kolejowe uległo nieznacznym przekształceniom. Najbardziej odczuwalne jest wprowadzenie nowej zabudowy w przestrzeń zielonego skweru przy ul. Bułgarskiej. W efekcie rozcięta została oś widokowa ul. Serbskiej (*Dirschauer Weg*) oraz zamknięte sprzężenie wewnątrz architektonicznych otwartych pierwotnie w stronę terenów sportowych. Zabudowa osiedla zachowana jest jednak w dobrym stanie, łącznie z obiektami gospodarczymi i charakterystycznymi, starannie zaprojektowanymi elementami ogrodzeń, zieleni i zagospodarowania terenu. Trzy stargardzkie miasta-ogrody stanowią po dziś dzień atrakcyjne tereny mieszkaniowe, barwną plamę w obrazie miasta. Znając historię ich powstania trudno nie pomyśleć z sympatią o ich budowniczych, utalentowanym artystycznie inżynierze Brugmannie i radcy Nitschke, którzy w czasach kryzysu byli w stanie wznieść nowoczesne, eleganckie osiedla o klasie trudnej dzisiaj do powtórzenia.

Bibliografia

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

Cykalewicz-Tymbarska A. 2022. *Wybrane modernistyczne wzorce w architekturze niemieckiej na początku XX wieku i ich realizacja na terenie Pomorza Zachodniego.*

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, [maszynopis].

Kalita-Skwirzyńska K. 1991 Studium historyczno-urbanistyczne i projekt wytycznych konserwatorskich do Nowelizacji planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Stargardu Szczecińskiego, Szczecin [maszynopis].

Leśniewska D. 1996–1998. *Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Szczecin [maszynopis].

LITERATURA

Campbell J. 1979. *The German Werkbund. The Politics of Reform in the Applied Arts*. New York.

Harris T. 2012. *The German Garden City Movement: Architecture, Politics and Urban Transformation, 1902–1931*. Columbia.

Howard E. 1898. *To-morrow: a Peaceful Path to Real Reform*. Londyn.

Kozińska B. 2015. *Rozwój przestrzenny Szczecina od początku XIX wieku do II wojny światowej*. Szczecin.

Łakomy K. 2011. Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki PAN* 1, 27–37.

Makała R. 2011. *Między prowincją a metropolią, architektura Szczecina w latach 1891–1918*. Szczecin.

Makała R. 2015. *Nowoczesna praarchitektura. Architektoniczne pomniki narodowe w wilhelmińskich Niemczech (1888–1918)*. Szczecin–Darmstadt.

Muthesius H. 1904–1905. *Das Englische Haus. Entwicklung, Bedingungen, Anlage, Aufbau, Einrichtung und Innenraum*. Berlin.

Muthesius H. 1905. *Das Moderne Landhaus und seine innere Ausstattung*. Wien.

Muthesius H. 1907. *Landhaus und Garten*. München.

Muthesius H. 1918. *Kleinhaus und Kleinsiedlung*. München.

Petsch J. 1980. The Deutscher Werkbund from 1907 to 1933 and the movements for “reform of life and culture”. W: Burckhardt L. (ed.) *The Werkbund: History and Ideology, 1907–1933*. New York, 85–93.

Posener J. 1979. *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur*. München.

Posener J. 1980. *Between Art and Industry. The Deutscher Werkbund*. W: Burckhardt L. (ed.) *The Werkbund. History and Ideology 1907–1933*. Nowy York, 16–24.

Schröer P. 1927. *Stargard i. Pom Seine städtebauliche Entwicklung bis zur Gegenwart*. Düsseldorf.

Summary

The concept of the garden city applied in Stargard in the 1920s.

In the 1920s a new neighbourhood based on the garden city concept appeared in Stargard, where the cityscape had been developing for centuries. The aim of this paper is to follow the history of this particular part of the town. From the beginning of the mid 19th century Stargard had been undergoing a dynamic growth and the population doubled in the period of nearly fifty years, which resulted in a dire housing crisis. After World War I the situation dramatically deteriorated. Steps undertaken by the Town Council which aimed to ease the housing crisis were accounted for in detail by a town building councillor, Paul Schröder, in 1927. Along with immediate measures civil servants undertook work on the development of the new neighbourhood based on the concept of the garden city.

The German *Gartenstadt* was inspired by the English garden city movement developed by Ebenezer Howard, the author of the book *To-morrow: a Peaceful Path to Real Reform*, which was published in 1898. German reformers pursued the idea of *Gartenstadt* in the Wilhelmine period to offer an alternative to overcrowding and deterioration of cities to underprivileged classes of society. Neighbourhoods which followed the *Gartenstadt* concept were built from scratch for the working class in the vicinity of factories, mines and large workplaces in the form of new residential neighbourhoods and suburban green belts (*Gartenvorstadt*). A model example of a German city garden is Hellerau near Dresden, a working class neighbourhood built by Karl Schmidt between 1906 and 1912.

The concept of the garden city was widely spread thanks to the activity of the German Garden City Association (*Deutsche Gartenstadt Gesellschaft*) as well as numerous publications which showed the already built garden cities. Few and far between, albeit interesting examples of the garden city movement can be found in today's Western Pomerania. *Ackermanshöhe* neighbourhood in Szczecin built between 1912 and 1914 is a classic example of the Garden City concept. Another example worth noting is *Gartenheimsiedlung* the construction of which commenced in the suburbs of Koszalin in 1918.

The construction of the City Neighbourhood (*Städtische Siedlung*) in Stargard commenced in spring 1920. In view of dramatic scarcity of building materials during the first stage of the construction period houses were built with unburnt brick made on the building site, which in the rainy year of 1920 was a huge challenge with which the building engineer in charge of building works, Brugmann, had to cope. During the first year of the construction period a total of 118 out of the planned 200 flats were built. The houses were mostly semi-detached ones joined by utility buildings. Flats consisted of a spacious kitchen-living room (*Wohnküche*), a scullery (*Spülküche*) and two or three bedrooms. In the following year further 64 flats were built, mostly in small residential houses. The main transport axis of the *Städtische Siedlung* development (Fig. 1) was contemporary ul. Kościuszki (*Preußen Weg*). Its superior role in the project was highlighted by trees and irregular lines of housing locations. Its central part was crossed perpendicularly by ul. Szkolna (*Deutscher Weg*) along the axis of which architectural elements were placed to create a unique picturesque character of the neighbourhood. Originally the line of volumes was to be closed with a school building, however, it was

constructed closer to the centre of the town in 1927 according to the design by Neumann and Nax. By 1939 the neighbourhood had taken on its final shape. The core of the development was made up of small residential houses (*Kleinhaus*), the design of which followed typical designs (Fig. 2), in the form of a concise, two-floor body of the building covered by an envelope roof. Dormer, ox-eye elliptical windows set in a roof slope added a whole new dimension to the architectural outlook. Facades covered with smooth plaster featured an architectural detail (Fig. 3).

Simultaneously to the construction of the City Neighbourhood, *Gemeinnützigen Kleinsiedlungs-Genossenschaft* cooperative commenced the construction of a mall cluster of houses, mostly semi-detached ones (Fig. 4) on land located to the north of ul. Szczecińska (*Stettinerstrasse*). The layout of the cluster was based on the letter T. The plan was not carried out in full. In 1923 a rail workers' neighbourhood (*Eisenbahner Wohnkolonie*) designed by a building engineer Nitschke started to be built on land located in ul. Szczecińska. A total of 290 flats housed in small residential houses were constructed between 1923 and 1927. The basic architectural form consisted of small, two-floor residential houses joined by one-floor utility buildings. Nitschke used a whole range of architectural elements which were characteristic of German garden cities such as windmill-squares, irregular lines of buildings and cosy interiors in a variety of shapes. According to the design of the neighbourhood referred to by Schröer the layout of *Eisenbahner Wohnkolonie* was to be continued in a similar form to the north and west from the already finished part (Fig. 5).

In the 1930s the City Neighbourhood and the Postal Neighbourhood were connected by the axis of ul. Wileńska (*Ostmarken Weg*) and ul. Kościuszki. Figure 7 shows the stages of the construction the neighbourhoods in Stargard which followed the garden city concept. The layout of these neighbourhoods based on the garden city concept survived down to our times and the buildings are still in good condition. Today the garden cities of Stargard are attractive housing estates creating a colourful spot in the picture of the town.